

Geithellnadur,
Álftafirði, S-Mál.
Ljósmynd Skarphéðinn
Þórísson.

Örnefnaskráning í Geithellnahreppi 1957 með Stefáni Einarssyni prófessor

Svo er talið, að fáar þjóðir eigi eins greinilega vitneskju um uppruna sinn og sögu, og við Íslendingar. Sögufróðleikur hefur líka verið hér meira metinn en með öðrum þjóðum. Á síðari árum hefur einnig verið vaxandi áhugi á því að kynnast landinu og njóta fegurðar bess og yndis.

Ein af þeim lindum þjóðlegs fróðleiks, þar sem saman fer aukin bekking á landinu og sögu liðinna tíma, eru örnefnin íslensku. Undanfarna þrjá tugi ára hefur verið unnið að því, mest í sjálfbóðavinnu, að safna örnefnum viða um land. Sumsstaðar hafa átthagafelög gengist fyrir örnefnasöfnun. Nú er svo komið, að safn yfir íslensk örnefni er orðið allmikið að vöxtum, og er geymt sem deild í Pjóðminjasafninu, undir umsjá þjóðminjavárðar.

Tilhögun þessarar örnefnaskráningar er nú líka komin í nokkuð fast form. Eru örnefnin fléttuð inn í landslýsingu, svo að síðari tíma fólk geti greint hvar þau er að finna. En jafnframt er skrá yfir þau í stafrófsröð. Oftast er sérstök lýsing og skrá gerð fyrir hverja jörð.

Í sumar ferðaðist ég með Stefáni Einarssyni prófessor um hluta Austurlands, til að safna örnefnum. Hefur Stefán gerst sjálfbóðaliði við örnefnasöfnun á Austurlandi, og kemur alla leið úr Vesturheimi í sumarleyfi sínu til að vinna að þessu.

Í þessari ferð lukust upp augu míni fyrir menningargildi örnefnanna. Þau lýsa ekki að eins málsnilld forfeðra okkar og smekk, heldur fela þau oft í sér sögu um liðna atburði. Þá eru mörg þeirra bundin við þjóðsögur. Margir staðir bera líka nöfn fólks, sem þar hefur farist. Örnefnin eru því ekki aðeins landslýsing, heldur fela þau einnig í sér sögulegan fróðleik.

Við félagar fórum lengst að Pvottá, syðsta bæ í Álftafirði. Svo fórum við bæ frá bæ austur og fengum ágætar móttökur. Sumir bændanna sátu með okkur í heyþurrki og þuldu fyrir okkur örnefni, og víða hittum við fyrir skemmtilegt og greinargott fólk. Reynt var að velja þá til viðtals, sem kunnugastir voru, einkum var mikilvægt að nái í fólk og spyra það um þá staði, þar sem það var uppalið, sérstaklega ef það sat yfir ám í æsku. En mikið af örnefnum hefur gleymst síðan fráfærur félru niður.

Skal nú drepið á nokkur atriði úr þessu ferðalagi.

Á Pvottá, bæ Síðu-Halls, eru rústir í útjaðri túnsins, sem nefnast Tjaldstæði. Ætla menn það tjaldstæði Pangbrands trúboða. Nokkrar sunnar er Pangbrandsbrunnur. Tveir aðrir staðir í Álftafirði eru kenndir við Pangbrand. Á Starmýri er klettur suður og niður

Ein af þeim lindum þjóðlegs fróðleiks, þar sem saman fer aukin bekking á landinu og sögu liðinna tíma, eru örnefnin íslensku.

Séð yfir Flugstaðadal og Hofsdal.
Ljósm. Skarphéðinn
Pórísson

af bænum, sem nefndur er Pangbrandsbryggja. Þar átti Pangbrandur að hafa lent skipi sínu. En á engjum Flugustaða eru gamlar rústir er nefnast Pangbrandshróf. Er talið að þar hafi Pangbrandur sett skip sitt á land og geymt yfir veturninn. Ekki hafa þessir staðir neitt verið rannsakaðir, enda eru fornmenjar á Austurlandi lítið þekktar.

Á Flugustöðum er gránn grashóll inni í dalnum, sem nefnist Völvuleiði. Ær bundin við hann sú þjóðsaga, að þar sé grafin tröllkonan Fluga, en hún hafi búið í Flugustaðadal í þrem hellum. Háhellir var dagstofa hennar, Bríkarhellir svefnherbergið og Búrhellir matargeymslan. Ær fátt að tröllkonur hafi haft svo mörg herbergi til íbúðar.

Nú er Selgil að eyðileggja Völvuleiði, og hefur brotið út úr því. Koma út úr hólnum hellur, aðfluttar, og virðist hóllinn því vera gerður af manna höndum.

Uppi í Flugustaðafjalli eru þjófaholur. Ær bundin við þær sú sögn, að tveir smalar hafi lagst út og hafst þar við. Fundust þeir þar. Annar kom til bæja, en hinn fórst þar og gekk aftur, og gerir stundum vart við sig.

Á Flugustöðum er sérkennilegt örnefni. Það erhraun fyrir neðan bæinn, sem heitir Komfararhraun. Mun nafnið dregið af því, að heiman frá bænum sjást þeir sem þangað koma fyrst við þetta hraun og hverfa þar þegar þeir fara. Munu vera fá dæmi um svipuð örnefni.

Það er einkennandi fyrir örnefni á Austfjörðum, að þar eru fleiri Goðaborgir og Goðatindar en í öðrum landshlutum.

Á Hofi í Álfafirði eru gömul örnefni bundin við fornsögur. Þar er biðrandalág í túninu. Þar á Þiðrandi sonur Síðu-Halls, sem dísir drápu, að vera grafinn. Síðu-Hallur festi ekki yndi á Hofi eftir dauða Þiðanda. Í Hofstúni eru einnig Ásgarður og Valhöll, og Goðatindur upp af bænum.

Það er einkennandi fyrir örnefni á Austfjörðum, að þar eru fleiri Goðaborgir og Goðatindar en í öðrum landshlutum. Til dæmis er Goðaborg í Búlandstindi, en óliklegt er að blót hafi farið fram svo hátt uppi. Goðasteinar eru á Teigarhorni við Berufjörð, og gæti þar verið gamall blótstaður.

Á Hofi eru gamlar tófugildur hlaðnar úr grjóti, að mestu uppistandandi. Sýna þessar gildur hugvit bændanna, sem þær hafa hlaðið. Er autt rúm inni í þeim, og er þar agnið, en hella er lauslega fest fyrir, og er svo til ætlast að hún falli niður, þegar tófan hefur smogið inn og snert hana.

Parna eru líka gömul tóttabrot úr grjóti, uppi á klettum. Virðast það hafa verið hjallar fyrir harðfisk og hákarl, sem Hofsprestar hafa fengið upp í kirkjugjöld frá útvegsbændum.

Á Rannveigarstöðum sagði 89 ára gammall maður okkur öll örnefni á jörðinni. Á þeiri jörð bjó Haraldur Briem, en hann var ættaður frá Grund í Eyjafirði, og bróðir Valdimars Briem, sálmaskálðsins alkunna. Haraldur var gáfumaður og skáld, en „ekki beinlinis sálmaskáld.“ Nokkrar vísur lærði ég eftir hann í ferðinni, og var ein þeirra um það, er hann hitti Matthias Jochumsson eitt sinn á Djúpavogi. Spurði hann Matthias hvernig gengi með skáldskapinn, en Matthias létt litlið yfir því, og sagði að andinn væri alveg að yfirgefa sig. Þá mælti Haraldur:

Mikið er ef Matthias missir kvæðaandann,
sem í átta gramma glas,
getur kveðið fjandann.

Visan er merkileg að því leyti, að hvergi mun vera til átta gramma glas nema í henni.

Á Hærukollsnesi, næsta bæ fyrir utan Rannveigarstaði, bjó eitt sinn Jón Rollantsson. Hann hlaut dóm fyrir sauðabjófnað. Eitt sinn voru séra Sveini Péturssyni á Hofi boðin svíð á Hærukollsnesi, fékk hann kjamma með marki sínu, einum þita framan. Þá segir hann við Jón: „Petta er biti,

er þetta ekki markið mitt?" Þrifur Jón þá eyrað, stingur því upp í sig og segir: "Ekki biti og ekki hálfur biti." Í annað skipti, þegar Jón var spurður eftir kindum, sem tapast höfðu, sagði hann: „Síðast þegar ég sá þær fóru þær niður Hálsgötur." Þeir kunnu svei mér að koma fyrir sig orði þessir karlar.

Og hér er önnur saga um séra Svein. Hann lofaði Eyjólfí í Melrakkanesi brennivínslösku, ef hann þéraði sig yfir Hamarsfjörð. Lengi stóðst Eyjólfur þessa raun. En þegar þeir nálgudust land sagði séra Sveinn: „Þú rærð ekkert maður". „Ég sperr mig, sperrtu þig," svaraði Eyjólfur. Parmeð varð hann af flóskunni.

Eitthvert merkasta örnefni, sem við Stefán hittum í sumar var á Hærulkollsnesi. Þetta örnefni er merkilegt fyrir það, að það flytur sig til. Það er steinn úti fyrir Hærulkollsnesi, sem heitir Nessvín. Parma er fjörðurinn grunnur og festist steinninn því stundum neðan á ís og færst til með honum. Nú er Svinið bráðum komið í landareign Hofs.

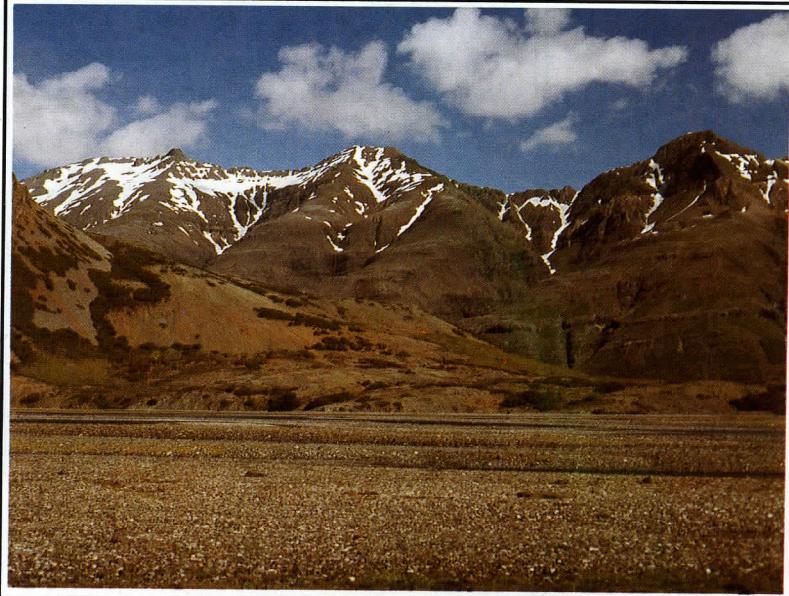
A Múla í Álfafirði, í Vatnsbotni ofan við túnið, er dys. Þar á að vera heygður maður, hestur, skip og peningar. Við dysina hafa fundist hnoðnaglar, hrossbein og spýtur. En ekki hefur verið grafið í dysina enn. Virðist þar vera formannahaugur.

A Múla eru melar fyrir neðan bæinn, sem heita Gribbaldi. Tveir aðrir Gribbaldar eru á Austurlandi, þ.e. á Berunesi í Reyðarfirði, og ein af Breiðdalseyjunum ber þetta nafn. Ekki er kunnugt um þetta örnefni annarsstaðar í landinu. Mikil ráögáta hefur mönnum verið uppruni þess, en vera má að við félagar höfum fengið lausn þeirrar gátu á Múla í sumar. Bóndinn þar sagði okkur, að þarna væri brautabéit. Oft væru hagar þar, bótt haglaust væri annarsstaðar. Því má vera, að orðið hafi upphaflega verið "Grip-haldi", þar sem gripum var haldið til beitar.

Annað dæmi vil ég nefna um það, hvornig örnefni breytast: Milli Melrakkaness og Bragðavalla er Hnarrhúsará. Sennilega hefur áin upphaflega heitið „Knarrósará", en nafnið svo breyst með tímanum.

Inni í botni Múladals er eyðibýlið Hvannavellir. Þar bjó Sigfús Jónsson áður en hann flutti í Viðidal í Lóni, afskekktasta bæ á Íslandi, en þar bjó hann ásamt Jóni syni sínum í 14 ár.

Ýmsar sögur heyrði ég eftir Sigfúsi í þessari ferð. Um fræknleik hans og fótfirmi hafði ég heyrت áður, en gamansögur ýmsar sem hann

sagði til að skemmta öðrum, hafði ég ekki heyrт fyrir. Hér eru tvær þeirra.

Til að skýra hve miklir hvirfirlindar væru á Hvannavöllum, sagði hann, að eitt sinn hafi pottur verið á hvolfi á bæjarhlaðinu. Þá hafi komið einn þessi stormbylur, komist undir pottinn og lyft honum upp hærra og hærra, uns hann var eins og fluga í loftinu. Svo lækkaði hann smám saman aftur og kom að lokum niður á nákvæmlega sama stað.

Hin sagan er um það, að eitt sinn vantaði hann gráa á að vorlagi. Fékk hann hana ekki til rúnings. Var svo þvegin ullin og fór Sigfús með hana út á Djúpavog. En þegar hann fer fram Múladalinn sér hann einhvern dökkan dil hátt uppi. Pessi dill kemur nær og nær, og sér hann loks að þetta er hella. En hvað var á hellunni? Þegar hún kom til jarðar skammt frá honum, sá hann að þarna var komin gráa ærin.

A Bragðavöllum í Hamarsdal bjó Jón Sigfússon, sem áður var í Viðidal. Hann er dáinn fyrir nokkrum árum. Hann fann rómversku peningana two, sem lengdu Íslandssöguna um 500 ár. Peningana fann hann á gömlum rústum í Djúpabotni, út og upp af bænum. Sennilegt er, að þeir séu eftir menn, sem hafi villst hingað fyrir landnámstíð og haft vetursetu á þessum stað.

Í Hamarsdal, milli Hamarssels og Veturhúsa, er skógi vaxið landssvæði, sem nefnist Skjöldupartur. Þetta væri óskiljanlegt örnefni, ef ekki vildi svo til, að menn vissu um uppruna þess. Hálsprestur fékk þarna skógarítak, gegn

Tunguhlið og Flugustaðadalur.

Ljósm. Skarphéðinn Þórisson.

Hann fann rómversku peningana two, sem lengdu Íslandssöguna um 500 ár.

því að bóninn í Hamarsseli fékk veiðirétt við skerin Skjöldur út af Hrómundsey.

Á Múla lærði ég visu um Vallanesheimilið á fyrri hluta 19. aldar, þegar Guttormur Pálsson prófastur bjó þar, en hún er svona:

Hér er sæti hilmis fróða,
hér er kæti, spil og dans.
Hér eru dætur Guttorms góða,
gullin mætu Austanlands.

Má vist segja að þessi vísa lýsi vel því merka menningarheimili, en Guttormur kenndi ýmsum undir skóla, m.a. Einari Ásmundssyni í Nesi, sem varð tengdasonur hans. Sjálfsgat

hefur oft verið glatt á hjalla á þeim tínum í Vallanesi, og ýmsir rennt hýru auga til "gullanna" hans Guttorms. Þannig getur ein vísa geymt gömul sannyrði.

Læt ég svo lokið máli mínu um austfísk órnefni.

Þetta skrif Eiríks Sigurðssonar fv. kennara og skólastjóra á Akureyri er í handritasafni hans, sem geymt er í Héraðsskjalasafni Austfirðinga á Egilsstöðum. Virðist það vera erindi, sem hann hefur haldið í einhverju félagi á Akureyri, og lýkur með ádrepu um órnefni og órnefnasöfnun í landi Akureyrarbæjar, sem hér er felld niður.

Að riða pert og járna pert

Pegar ég var í Eiðaskóla, veturninn 1919 - 1920, spurðist það um skólann einn dag, að Porkell Jónsson bóndi á Fljótsbakka væri kominn. Einhver sem þekkti Porkel, fékk hann til að sýna okkur íþrótt þá, sem að ofan getur.

Strengdur var sver kaðall milli tveggja skólaborða og voru um tveir metrar milli borðanna. Skólapiltar röðuðu sér á borðin, svo kaðallinn héldist vel strengdur.

Porkell settist á kaðalinn, flótum beinum, og hafði krosslagða fætur uppi á honum, og lá kaðallinn milli hæla hans.

Porkell hafði prik í annari hendi, en hinni hendinni hélt hann út frá öxl, til þess að halda jafnvægi.

Fór Porkell með eftirfarandi þulu og sló með prikinu í fót sér við hverja hendingu:

Sæki ég meri mína (högg).
Legg ég við hana beisli (högg).
Rið ég henni í hlað (högg).
Hrekkur úr henni tað (högg).
Tálga ég hófinn (högg).
Legg ég við skeifuna (högg).
Negli ég nagla (högg).

1-2-3-4 o. s.frv. upp í 24 (högg við hvem nagla).

Legg ég á hnakkinn (prikið er þá fært úr hægri hendi yfir lærin og í vinstri hendi).

Gyrði ég gjörðina (þá er prikið fært undir lærin og í hægri hendi).

Spenni ég reiðann (nú er haft handaskipti á prikinu fyrir aftan bak).

Þetta síðasta er erfiðast. Öllu þessu varð að ljúka, án þess að detta af kaðlinum, eða styðja sig nokkursstaðar við.

Skráð eftir minni 55 árum síðar.

Eiríkur Stefánsson.

Eftir vélrituðu blaði frá Eiríki, í Héraðsskjalasafninu á Egilsstöðum, Alm.V, 13. Eiríkur var kennari hér eystra og síðan lengi í Reykjavík, ættaður úr Tungu.

Þetta er lýsing á fornri leikþraut ("list"), sem almennt var kölluð "að járna rimbu(rumbu)" eða "að járna pertu", sjá Íslenzkar skemtanir, safnað af Ólafi Davíðssyni, Khöfn 1888-92, bls. 151-154. Sagt er að perta sé gamalt nafnorð á hryssu, skylt þýska Pferd = hestur, en rimba eða rumba getur haft ýmsar merkingar. Ólafur kallar slíkar leikþrautir "listir", sbr. máltaekið "þá verður hverjum list sem leikur." Samkvæmt lýsingu leiksins í bók Ólafs mátti styðja prikinu í gólfid til að halda jafnvæginu, en ekki hendi eða fæti.

H.Hg.